

РЕФОРМИ АРМІЇ КНЯЗЯМИ ДАНИЛОМ РОМАНОВИЧЕМ ТА ЛЕВОМ ДАНИЛОВИЧЕМ У СЕРЕДИНІ XIII ст.

© Войтович Л.В., 2006

Проаналізовано діяльність князів Данила Романовича та Лева Даниловича (близько 1228–1301) як військових організаторів.

Analysed dukes Danylo Romanowych and Lew Danylowycz (1228–1301) activity as warlord and military organizer.

Галицько-волинський князь Данило Романович був одним з найвидатніших полководців свого часу [1]. Практично все життя провів у сідлі з мечем в руках його син Лев Данилович „...князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многих ратех” [2], „...винахідник машин для здобування фортець” [3] – відданий соратник та спадкоємець традицій батька [4]. Данило Романович рано зіткнувся з монгольським військом як учасник знаменитої битви на р. Калці 31.05.1223 р., де два монгольські тумани, очолені блискучими полководцями – Джеббе-нойоном та Субудай-багатуром, які були послані у стратегічну розвідку, – розгромили по частинах війська руських князів, чисельність яких перевищувала чисельність монголів. Напевно з цієї битви князь Данило Романович виніс впевненість в тому, що монголів можна перемагати, але для цього потрібна серйозна підготовка. Тому, на відміну від більшості інших князів, Данило Романович і його оточення відразу ж зайнялося вивченням противника, його сильних і слабких сторін.

Монгольська навала була страшним ударом, який зруйнував більшість земель Русі [5]. На час вторгнення на Русь монгольська армія увібрала у себе досягнення китайської, тангутської, чжурдженської військової науки, додавши до цього залізну дисципліну і чітку організацію війська та рішучість його вождів. Підпорядкованість єдиному командуванню, можливість концентрації сил у потрібному місці, а також висока індивідуальна виучка та майстерність воїнів, насиченість армії найновішою технікою, передусім металевими машинами, включаючи мобільні, давали беззастережну перевагу монголам над військами руських князівств.

Основою війська Княжої доби була постійна княжа дружина, складена з професіоналів, які за свою службу отримували бенефіції та земельні лени. Служба була для них спадковою, починали її з “детських” і “отроків”, потім ставали “гридями” і “боярами”. Служба у княжій дружині давала можливість зробити адміністративну і політичну кар’єру. І самі князі, судячи з розповіді про першу битву кийвського князя Святослава Ігоревича, навчаючись з дитинства у своїх пестунів військової справи, проходили через нижчі ступені лицарської науки (з “детських” переходили у “отроки” та “гриді”).

Дружинники були важкоозброєними кінними лицарями. Чисельність княжої дружини не була великою: залежно від розмірів і потуги князівства дружина могла мати від кількох десятків до кількох сотень воїнів. Більші дружини ділилися на “стяги” (хорогви). Бойовий знак – “стяг” давав орієнтацію на полі бою бійцям одного підрозділу, що за однакових доспихів не було легким. Так, в битві на р. Руті 1151 р. кияни мало не вбили свого князя Ізяслава Мстиславовича, прийнявши його за Ольговича. Той же князь Ізяслав Мстиславович у 1154 р. в битві під Теробовлею виставив захоплені галицькі стяги і галицькі дружинники, які поверталися після переслідування волинських полків, потрапили в руки киян.

У XIII ст. війська князів (як князів земель, так і удільних князів) складались з дружини та “списів” – дружин васалів. “Спис” (початково “копье”, “копие”, “коріе” – польськ.) вперше відмічений літописом під 1153 р., згадується ще в XVI ст. (під 1500 р. вже як “списсы”) [6]. Полк, який мав у своєму складі 900 “списів”, налічував трохи більше 7000 бійців [7]. Враховуючи це і за

аналогією з чисельністю “*стисів*” у польських та німецьких землях, можна припускати, що ці підрозділи налічували від 3 до 20 бійців. Тільки у 1445 р. за реформою Карла VII у Франції вперше була встановлена постійна чисельність “*стису*” у 8 воїнів: 6 латників і 2 лучники. “*Стиси*” васалів теж зводились в “*стяги*”, напевне за територіальним принципом.

Незначна чисельність власної дружини і військ васалів, утримання яких коштувало досить дорого, змушували князів під час усобиць звертатися до чорних клобуків (торків, берендеїв, ковуїв, турпеїв і печенігів) та половців або скликати земське ополчення. Земське ополчення складалося з вільного сільського населення та, судячи з окремих статей “Руської правди”, виконувало роль легкої кавалерії. Міське ополчення виконувало роль піхоти. Очолював цю частину війська тисяцький, якому підпорядковувались соцькі та десятники. Поділи міського населення за професійними ознаками на сотні та ряди відбивають цю архаїку міського ополчення. В міру розвитку військової техніки та озброєння роль такого ополчення почала зменшуватись і його стали використовувати переважно для оборони укріплень, зокрема міст. З падінням ролі ополчення відійшов і високий уряд тисяцького, котрий в боярській ієрархії був другим після князя.

Чисельність постійних збройних сил була різною в різні періоди. Постійна дружина Данила Романовича і “*стиси*” його васалів навряд чи мали більше 3 тис. воїнів. Правда, у 1241 р. печатник Кирило привів до князя Данила Романовича 3 тис. піхотинців і 300 вершників, але це, мабуть, було земське ополчення з усього Середнього Подністров'я. Такі сили збиралися дуже рідко. У 1231 р. при Данилі Романовичу було взагалі всього 18 отроків. Белзький князь, враховуючи розміри його князівства, міг мати 300–400 воїнів. Лев Данилович в часи, коли він був тільки перемишльським князем, – 600–800 воїнів. Виучка та озброєння ополченців, зрозуміло, уступали професійній княжій дружині.

Об'єднане галицько-волинське військо з ополченням (враховуючи кількість уділів, які входили до Галицько-Волинської землі і приймаючи мобілізаційні можливості 1241 р. в Тербовельському князівстві в 3300 воїнів) в часи короля Данила Романовича та його сина Лева Даниловича могло виставити до 30 тис. польової рати. У XIII ст. більше війська не міг виставити жоден князь. Для боротьби з угорцями чи сусідніми польськими князями цих сил вистачало. Але проти потужних ударів монгольського війська, яке могло зосередити в одному місці 60–120 тис., цих сил виявилось замало.

Монголи мали професійне військо, яке постійно вдосконалювало свою майстерність та озброєння. Тому необхідність у реформах армії була очевидною. І Данило Романович приступив до неї відразу ж після відходу основних монгольських військ у 1241 р. Цей процес тривав впродовж всієї середини XIII ст. аж до його кінця. Джерела не дають змоги чітко визначити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що за Лева.

Насамперед увагу було звернено на індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З'явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (ногавиці), збільшилась довжина кольчуги. Вага її зросла від 5,5–6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживати “*доцяті броні*” – пластинчасті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому завдяки випуклості пластин вони пом'якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лускоподібного панцира, який відрізнявся від пластинчастого однаковими розмірами лусок-пластин (6 x 4–6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1–2 шарнірами-заклепками. Окремі елементи пластинчастих панцирів з'явилися у Київській Русі значно раніше ніж у сусідів. Так, наприклад, наручі-наколотники почали застосовувати на Заході тільки з XIV ст., а на Дівич-горі, на городищі, зруйнованому монголами у 1240 р., знайдено наруч, який складався з двох трубчастих, з'єднаних шарнірами частин, які закривалися на руці за допомогою двох ремінців і двох пряжок.

Монголи носили панцирі, так звані “*хатагу дегел*” та “*чаргах*”, коли на м'які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники (“*кюрче*”), наплічники та інші елементи. Типи таких панцирів були ефективними і порівняно дешевими.

В домонгольський період коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів “*личини*” і шкіряні “*кояри*”, які захищали від стріл круп коня, запозичивши їх від монголів [8].

Комбіноване бронювання також передбачало скріплення металевих пластинок шкіряними ремінцями. Тому не випадковими виглядають знахідки цілих виробничих комплексів зі шкіри та запасів заготовок під час археологічних досліджень 1979–1981 рр. у Львові [9] та новіших досліджень, матеріали яких ще не опубліковані. Масове переозброєння війська вимагало масштабних робіт, які виходили за межі звичних потреб. Замовником виступала князівська влада, а виконавцями, напевно, князівські майстри-рядовичі. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Далі пішло повне бронювання коней.

Вражаючі успіхи монгольських лучників також не могли залишитися непоміченими. Стали використовуватися, крім луків, самостріли-арбалети, які давали змогу досягти більшої ефективності за менших витрат на тренування. Самостріл був вдосконаленим луком з тятивою і ложею посередині. Впираючись ногою в землю або в стремено, стрілець натягував руками тятиву, зчіплюючи її з зацепом (горіхом). Під час пострілу гачок (колінчастий ричаг) виходив із заглиблення горіха, останній повертаючись (ранні горіхи не мали стрижня осі обертання), визволяв тятиву і зчеплений з нею болт, тобто кований багатогранний наконечник, який мав більшу пробивну силу, ніж стріла. В Ізяславі на руїнах 1240 р. знайдено найстаріший в Європі поясний гачок для натягування самостріла-арбалета. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл, цей вид зброї під час оборони галицьких фортець використовувався часто.

Щоб протистояти монголам, доводилося працювати не тільки над озброєнням, але й над постійною бойовою підготовкою ополчення. Таке, добре треноване ополчення становило лінійну піхоту, яка не боялася кавалерійських атак і лучників. Для цього захисне озброєння піхотинців мусило включати достатньо сильне бронювання. Самі ополченці навряд чи змогли б забезпечити себе усім необхідним, тому їх озброєння у Галицько-Волинській державі відбувалось за коштів князівського скарбу. Князь мусив також часто збирати і тренувати таке ополчення, беручи на себе всі витрати, пов'язані з подібними заходами. Але, очевидно, умови, в яких опинилася Галицько-Волинська держава після монгольської навали, вимагали саме таких дій.

Ефективність цих заходів дала результати відразу. У 1253 р. під час походу у Чехію галицько-волинські війська своїм озброєнням були схожі на монголів. У 1257 р. галицько-волинська піхота стримала атаку важкої монгольської кінноти під стінами Володимира. Мужність та стійкість такого піхотинця-ополченця, що був *“простий чоловік”*, зафіксована Галицько-Волинським літописом [10].

Метальна артилерія, яка давала змогу монголам легко впоратися з укріпленнями Києва та Галича, також поширено впроваджувалася галицькими князями. Станкові каменемети-самостріли (на чотирьох опорах з дерев'яною станиною) могли метати камінь *“в підйом людини”* (тобто десь близько 50 кг) і запальні суміші. Ці каменемети зображені на мініатюрі Голіцинського Лицьового зведення XVI ст., яка ілюструє облогу Володимира на Клязьмі монголами. Візантійські і арабські каменемети мали прицільну дальність 80–120 м, китайські – 75–150 м. Для метання важчих каменів і запальної суміші використовувались *“пороки”* – механічні парателли. Така машина була реконструйована і випробувана А. Кирпічниковим та В. Абрамовим. Її вдосконалення привело до появи пороків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5 т і метали каміння, вагою більше ніж 60 кг. Обслуга такого каменемета налічувала 50–250 чол. [11]. Важка каменеметна артилерія використовувалась для руйнування стін, збиття заборол і запалу внутрішніх будов. Під час облоги руських міст монголи ставили 12–32 пороки, не залишаючи надій захисникам [12]. У Галицькій та Волинській землях про застосування металевих артилерійських порохів знали і до монголів, про що свідчать багаторядні лінії оборони міст, але масове використання цієї артилерії почалося саме з середини XIII ст. Вдосконаленням цієї зброї займався особисто князь Лев Данилович, якого традиція запам'ятала як *“винахідника машин для здобування фортець”* [13].

Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів. І тут Данило Романович та Лев Данилович зуміли стати їх гідними суперниками. Вони, напевно, першими стали застосовувати також мобільні металеві машини, причому це не впливало на темп маршу їх війська, яке, наприклад, з машинами у 1244 р. за день пододало 60 км від Холма до Любліна [14]. Монгольська армія запозичила у тангутів невеликі катапульти, які встановлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак. Ці катапульти могли повертатися навколо осі [15].

Саме за допомогою цієї грізної зброї було знищено у 1237 р. чернігівсько-рязанський загін Євпатія Коловрата. Подібні мобільні каменемети взяло на озброєння галицьке військо.

Для захисту від металюної артилерії галицькі інженери ставили дві–три лінії оборони (вали, прикриті ровами) з напільного боку, а коли монголи довели їх вразливість – швидко перейшли до зведення кам'яних стін і високих веж-донжонів. Правильність цього напрямку довела оборона Холма від військ Бурундая у 1259 р. Солідним рівнем фортифікації відзначались фортеці Карпатської лінії оборони, особливо Тустань з висотною п'ятиповерховою забудовою та поєднанням відповідно до природних умов кам'яних і дерев'яних укріплень [16]. Не випадково у 1259 р. на вимогу того самого Бурундая, були розібрані укріплення основних галицьких і волинських міст. Але в короткім часі Лев Данилович зумів їх відбудувати. Під час походу хана Телебуги у 1287 р. ординці не змогли здобути жодного значного міста, хоча хан хотів покарати князя Лева та його братів за їх тісну співпрацю з Ногаєм. Простоявши під Львовом два тижні, хан пішов геть, так і не наважившись штурмувати місто і обмежившись грабунком безборонних сіл. Тоді загинуло і було забрано в неволю дванадцять з половиною тисяч людей [17]. Археологічні дослідження, які проводилися, на жаль, фрагментарно, і певні датування знахідок, що залишаються дискусійними, також підтверджують будівництво кам'яних укріплень на Високому замку, а також, можливо, в інших місцях княжого Львова [18] та інших міст [19].

Військова реформа відбилася і на інших галузях, в тому числі і на структурі та організації війська (чіткіший поділ на праве і ліве крило, виділення охорони на марші, збільшена увага до розвідки), які побіжно вловлюються в описі бойових дій. Але стан джерел не дає змогу розглядати цей бік військової справи детальніше.

Військові реформи дали змогу підняти боєздатність галицько-волинських військ і до початку XIV ст. звільнитися від монгольської залежності. В часи Лева Даниловича держава зазнала найбільшого територіального розширення. А 21.05.1323 р. противник Галицько-Волинської держави польський король Владислав Локеток в листі до Папи Івана XXIII назвав галицьке військо „непереможним щитом” (scutum inexpugnabile) проти „жорстокого татарського народу” [20]. Успішні військові реформи в середині XIII ст. були великою заслугою в діяльності князів Данила Романовича та Лева Даниловича.

1. Котляр Н.Ф. Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) // Н.Ф. Котляр, В.А. Смолий. История в жизнеописаниях. – К., 1990. – С. 97–110; Котляр М.Ф. Военное мистецтво Давньої Русі. – К., 2005. – С. 117–139, 169–239. 2. Полное Собрание Руських Летописей [далі – ПСРЛ] – Т.2. – М., 1962. – Стб. 935. 3. Zimorowicz J.B. Opers quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur / Ed. C.Heck. – Leopoli, 1899. – Р. 54. 4. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 26, 62, 90, 98, 185, 227, 230, 284–288, 376, 417–418, 425, 438, 441–442, 445–446, 450, 454, 457, 467, 477, 499, 514; Його ж. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету „Львівська політехніка” „Держава та армія”. – 2004. – №502. – С. 13–18; Його ж. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип.5. – С. 143–156; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264 – 1299/1300 // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 42–69. 5. Літ. див.: Войтович Л.В. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 49–78. 6. Кирпичников А.Н. К оценкам военного дела средневековой Руси // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 145. 7. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн.2. – Т.3. – М., 1988. – С. 23. 8. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XIV вв. – Л., 1976. – С. 8. 9. Базрій Р.С. Археологія стародавнього Львова // Жовтень. – 1982. – № 8. – С. 34. 10. Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волинской Руси // Вопросы Истории. – 1975. – № 1. – С. 106. 11. Шкляр С. А. Каменеметная артиллерия и начальный этап развития порохового оружия в Китае: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1970. – С. 8–12. 12. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси. – Л., 1976. – С. 76. 13. Zimorowicz J.B. Op. cit. – Р. 54. 14. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 784.

15. Терентьев-Катанский А.П. Книжное дело в государстве тангутов. – М., 1981. – С. 110–111.
16. Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. – К., 1982. – С. 12–20; Його ж. Карпатські шляхи та їх оборона // Український Історичний Журнал. – 1990. – № 10. – С. 86–97.
17. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 894.
18. Багрий Р.С., Могитич И.Р., Свешиников И.К. Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции // Археологические открытия. 1976 г. – М., 1977. – С. 264–265; Бучко Р.С. Раскопки во Львове // Там само. – 1982 г. – М., 1983. – С. 241; Багрий Р.С. Львов // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990. – С. 116–119; Могитич И. Развитие княжого Львова // Галицька Брама. – Львів, 1996. – № 12; Княжий Львів. – С. 6–8; Його ж. Муровані укріплення княжих часів на Високому замку // Там само. – С. 9–10; Його ж. Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Галицька Брама. – Львів, 2001. – № 9–10(81–82). Король Данило і його син Лев. – С. 6–8; Космолінська Н., Космолінський О. Терени давнього Львова (концепція потрійного Львова з огляду на останні дослідження // Галицька Брама. – Львів, 1997. – № 6 (30); Знесіння. – С. 2–7; Оконченко І. Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова // Галицька Брама. – Львів, 1998. – № 3(39), Фортифікації Львова. – С. 2–5; Рожко М. Залюблений у княжий Львів // Галицька Брама. – Львів, 2001. – № 9–10 (81–82); Король Данило та його син Лев. С. 8–9; Діба Ю., Петрик В. Планувальна структура “долокаційного” Львова // Семінарій “Княжі часи”. – Львів, 2002. – С. 40–59.
19. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002.
20. Monumenta Poloniae Vaticana. – Т.1. – Kraków, 1913. – № 83.

УДК 94(477)“12”: 355.4

В.І. Кійко

Львівський військовий орден Червоної зірки інститут ім. гетьмана П. Сагайдачного
Національного університету “Львівська політехніка”

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ-КОРОЛЯ ДАНИЛА У ЧАСИ МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ

© Кійко В.І., 2006

Проаналізовано діяльність князя Данила Романовича (1201–1268) як полководця і військового організатора в середині XIII ст. в умовах залежності від Золотої Орди.

Analysed duke Danylo Romanowycz (1201–1268) activity as war-lord and military organizer in time of Golden Hord expanses..

Воєнна звитяга уславила ім'я короля Данила на віки. Майже півстолітня військова біографія цього видатного полководця приваблювала увагу багатьох дослідників. Аналізувати військове мистецтво короля Данила намагалися вже перші дослідники історії Галицько-Волинської держави – Д. Зубрицький, І. Шараневич, В. Ільницький, М. Дашкевич, М. Грушевський [3, 4]. Вперше спробу детально розглянути військову діяльність Данила зроблено І. Крип'якевичем у колективній монографії “Історія українського війська” (1937). Ім'я Данила стало символом військової звитяги [5, 11]. Згодом діяльність Данила як полководця майже синхронно та подібно характеризували В. Каргалов (1989) і М. Котляр (1989, 2002, 2005). Проте згадані роботи, написані лише на цих історичних джерелах, не внесли суттєво нового у характеристику Данила як військового діяча. Зокрема, поза увагою професійних істориків залишилися результати досліджень останніх десятиліть, проведені на території колишньої Галицько-Волинської держави. Разом з тим окремі аспекти військової історії, які розглядалися західноукраїнськими археологами, зокрема В. Петегричем, С. Пивоваровим, С. Терським та ін., не повною мірою залучались для глибшого трактування писемних джерел.